

de, dus geen pater. 'Onlangs kreeg Grotius weer een verhandeling in handen' (503). 'Onlangs', aldus Van Dale, betekent 'kort voor het tegenwoordige tijdstip'. 'Hertogdom van Castro' (617 en elders). Ik zou gewoon spreken van 'het hertogdom Castro'.

Soms schieten de aantekeningen precies langs de inhoud van de tekst heen. Slechts een paar voorbeelden. Waar gesproken wordt over Grotius' studie van de Amerikaanse volkeren, verwijst een noot naar een postuum uitgegeven werk van zijn vriend Vossius en niet naar diens *Theologia gentilis*, in 1641 gepubliceerd en ook passages over de ritens van de Indianen bevattend (21). In de biografische noot over Vossius zijn de belangrijke jaren van het Leidse professoraat weggelaten (1622-1631) (175). Van Bartholomeus Nigrinus wordt eerst gezegd: 'Hij stond op het punt zich te bekeren tot de katholieke kerk' (19). Verderop lezen we dat hij zich bekeerd had (285 en 516). Al in augustus 1641 was Nigrinus katholiek geworden, maar in het geheim, om zijn oecumenische activiteiten in Polen niet in gevaar te brengen. Pas in maart 1643 legde hij in het openbaar zijn katholieke geloofsbelijdenis af. Cf. de studie van C. Jerzy in *Collectanea Franciscana*, 1969 en 1970. In een aantekening over Lieuwe van Aitzema wordt wel vermeld dat hij 'een groot verzamelaar van diplomatieke bronnen' was, maar niet dat hij die tegen betaling liet overschrijven en naar Europese politici en diplomaten zond. Grotius' brief aan Aitzema, waarin het nu juist gaat om geheime informatie, vraagt om deze aanvulling (565). Het verwondert mij overigens, dat de rijke Collectie Aitzema in het Haagse Rijksarchief niet meer 'Grotiana' bevat voor deze jaren.

Behalve de hier gegeven kritiek, valt er ook heel veel goeds van dit deel van de Grotiusbriefwisseling te zeggen. Evenals in deel XII is nu de annotatie meer als voorheen toegesneden op de briefteksten. Wel wordt de formulering van een aantekening nogal eens letterlijk herhaald, zonder nadere precisering in het kader van de geannoteerde brief. Er is nu ook ruimte voor korte literaturopgaven in de noten, wat de bruikbaarheid vergroot. De registers zijn goede hulpmiddelen, al vind ik het nog steeds jammer dat daar niet alle bladzijden die een brief van of aan een genoemde persoon bevatten, worden opgegeven. Zo blijft er altijd nog iets te wensen en te verbeteren.

C. S. M. Rademaker ss. cc.

H. Gras, *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800* (Dissertatie Groningen 1989, Drentse historische reeks IV; Zuidwolde: Stichting het Drentse boek, 1989, 267 blz., ISBN 90 6509 905 0).

Armen en armenzorg in Drenthe in de achttiende eeuw is het onderwerp van deze in 1989 te Groningen verdedigde dissertatie. Het bestudeerde tijdvak ligt tussen de opbouwperiode in de zeventiende eeuw en de tot standkoming van landelijke wetten op het terrein van de armenzorg en een nieuwe kerkelijke organisatiestructuur in de negentiende eeuw. Geografisch bezien ligt het accent in het onderzoek op het zandgebied, waar de meerderheid van de bevolking woonde.

Het boek begint met een schets van Drenthe in de achttiende eeuw, waarin uiteenlopende fysisch-geografische, economische, demografische en bestuurlijke bijzonderheden zijn bijeen gebracht. In het kader van het thema bestaanswijze wordt een beroepsstructuur geconstrueerd, waarbij een percentuele verdeling naar beroepsgroep is beproefd.

Hierop volgt een hoofdstuk over armen en armoede. Na de behandeling van enkele definitieproblemen inzake deze begrippen komt de vraag aan de orde of er ten gevolge van veranderingen in de economische en financiële sfeer veranderingen in de bestaanswijze, c. q. verschuivingen in de beroepsstructuur zijn opgetreden. In dit verband gaat de auteur in kort bestek en voornamelijk op basis van de bestaande literatuur in op de graanprijsontwikkeling, de veepest-

epidemieën, de belasting en de introductie van de aardappel in het voedselpakket om vervolgens de gevolgen van dit alles voor de bevolkingsontwikkeling, de reële lonen, de maatschappelijke verhoudingen en de aard en omvang van de armoede ter sprake te brengen. Zijn conclusie luidt onder meer dat in vergelijking met andere delen van de Republiek armoede in Drenthe slechts op kleine tot zeer kleine schaal voorkwam. Eveneens in tegenstelling tot andere gebiedsdelen trad er in Drenthe in de tweede helft van de achttiende eeuw geen sterke structurele stijging op van het aantal bedeelden. Dit gedeelte wordt afgesloten met een schets van de levensomstandigheden van de armen. Door gebrek aan bronnenmateriaal betreffende de achttiende eeuw moet Gras voor zijn beschrijving hiervan vaak gegevens uit later tijd 'terug projecteren'.

In het derde hoofdstuk staat het wettelijk kader van de armenzorg centraal. Hier komen kerk en staat in hun onderlinge verhouding aan de orde. Vooral de positie van de diakonieën wordt uitvoerig besproken. Naast juridische problemen rond de indenniteitsakten en de domicilies van onderstand zijn het de methoden van de diakonale armenzorg en de financiën waarop, met een derde van de eigenlijke tekst van het boek, de schijnwerper valt. Voorts worden ook nog twintig bladzijden aan de informele armenzorg besteed.

Het laatste hoofdstuk handelt over het beleid van de Landschapsoverheid ten opzichte van armen en armenzorg; een belangrijke zaak omdat de richtlijnen en besluiten van deze overheid door de diakonieën moesten worden gevolgd en uitgevoerd. Enkele zaken, waarmee het Landschap zich op genoemde terreinen bezighield: inrichting van armenkassen en werkhuizen, levensmiddelenpolitiek, armenonderwijs en in het bijzonder het probleem van de bedelarij. De schrijver gaat niet alleen in op de stroom van verbodsbepalingen, straffen en andere maatregelen om dit probleem het hoofd te bieden. Ook over de uitvoering van de wet zijn er saillante details, terwijl meer dan eens een kijkje wordt gegund in de praktijken van vaak met naam en toenaam genoemde bedelaars en landlopers.

In het licht van de discussies in de laatste jaren betreffende armoede en armenzorg in de achttiende en negentiende eeuw zijn enkele kritische observaties en standpunten van de auteur niet zonder belang. Doelwit van zijn kritiek vormen met name H. F. J. M. van den Eerenbeemt en L. F. van Loo. Beiden zouden het, althans waar het Drenthe betreft, niet bij het juiste einde hebben waar het gaat om het overheidsingrijpen op het terrein van de armoede. De autoriteiten grepen, naar de mening van Gras, niet pas, zuiver politieel en repressief, in als de armoede onder de volksklasse criminele aspecten ging vertonen. Ook de uitspraak van Van Loo dat er in de Republiek vóór 1795 geen sprake was van wetgeving op het gebied van de armenzorg en men slechts kon spreken van een min of meer algemene benadering door verschillende armbesturen wijst Gras voor Drenthe af. En datzelfde doet hij voor Van den Eerenbeemts opvattingen over de aard van de bedeling — royaal en kritiekloos — in de achttiende eeuw. De zwaarste kritiek is die op de visie van Van Loo inzake de motieven van onze voorouders om armenzorg te beoefenen. Gras hekelt onder meer het ongenoemd laten van christelijke naastenliefde als verklarende factor in het waarom van de bedeling en het accentueren van het eigenbelang van armenbestuurders, c. q. leden van de bezittende klasse. Ik vind de aandacht die Gras, mede in relatie tot zijn belangstelling voor de economische lange-termijn processen, voor mentaliteitsfactoren vraagt wel boeiend¹, maar zijn bewijsvoering inzake het een en ander is nogal beknopt; om niet te zeggen te beknopt. Ik durf dan ook moeilijk te zeggen wie hier het meeste krediet mag hebben. In dit verband is het jammer dat Gras geen kennis meer heeft kunnen nemen van de dissertatie van M. van Leeuwen over armenzorg in Amsterdam gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, waarin pregnant en op basis van tal van gegevens gelijksoortige beweringen worden gedaan als door Van Loo².

Kortom, met de studie van Gras, die zich in het licht van de bestaande literatuur (denk aan het *opus magnum* van Bieleman³, maar dat niet alleen) ook op andere punten wel eens wat snel tevreden — ik zeg niet gemakzuchtig — toont, is de discussie zeker niet de wereld uit.

- 1 Vgl. L. Noordegraaf, *Overmoed uit onbehagen. Positivisme en hermeneutiek in de economische en sociale geschiedenis* (Hilversum, 1990).
- 2 M. H. D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht/Amsterdam, 1990).
- 3 J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Wageningen, 1987).

L. Noordegraaf

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

A. van der Woud, *De Bataafsche hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam: Meulenhoff, 1990, 215 blz., f39,50, ISBN 90 290 9879 1).

De architectuurhistoricus Van der Woud heeft dit boek de titel *De Bataafse hut* meegegeven naar het bouwwerk dat Vader Edelhart uit E. M. Engelberts' Nederlandse geschiedenis in dialogen rond 1784 (en niet 1790 zoals de schrijver meent) in zijn tuin had gezet. Maar deze titel dekt alleen het allereerste deel van de inhoud. Want Van der Woud wil laten zien hoe het beeld van de oudste Nederlandse geschiedenis, de Romeinse tijd en de middeleeuwen tussen 1750 en 1850 grondig veranderde. Het Batavenconcept, zoals hij de Bataafse mythe noemt, verdween tussen 1795 en 1813 om plaats te maken voor een op systematische bestudering van voorwerpen en overblijfselen gebaseerde kennis van het allervroegste verleden van Nederland. De in zijn woorden 'uitgebeende tekstuele bronnen' van de klassieken en de in hun ban gevangen, onsystematisch te werk gaande oudheidkundigen werden terzijde geschoven en in plaats van het alleen 'glorie' verschaffende, 'geen wetenschappelijke twijfel' verdragende beeld van de dappere Bataven (36, 81), die in vrijheid en op gelijke voet met de Romeinen zouden hebben geleefd, kwam een nieuwe visie tot stand: 'een niet-ideologisch, rationeel concept dat op feiten en vondsten was gebaseerd', op 'koel redeneren', zodat 'afbraak van de aloude gedachtespinsels' volgde (50). Nu kon de bestaande 'schatgraven' vervangen worden door een zoektocht naar de resten van een samenleving van mensen van vlees en bloed. Hiertoe kwamen de impulsen op archeologisch, taalkundig en volkenkundig gebied vooral uit Duitsland.

Het gaat de auteur niet om het schrijven van een wetenschapsgeschiedenis maar om het aangeven hoe de concepten van aardbodem, ruimte en tijd enorm werden verruimd (71). De 'onderwerping aan het gezag van de bijbel werd (op dit gebied) blijkbaar door veel strengere normen afgedwongen dan de normen die de omgang met de profane klassieke bronnen bepaalden' (67). De oergeschiedenis (en dus de schepping) moest immers niet meer historisch verklaard worden maar natuurkundig. Nadat het klassieke paradigma overwonnen was kostte het echter veel meer moeite om ook de religieuze barrière te nemen. Het onderzoek naar fossielen bijvoorbeeld 'had gemakkelijk tussen allerlei godsdienstige vraagstukken bekneld kunnen raken' (69) en de 'on-ideologische vergelijkende anatomie (—) kon (—) voor de bestaande ideologie riskante bewijskracht hebben' (73). Langzamerhand werd de kennis van de prehistorie groter en ontstond een juist beeld van de geologische ontstaansgeschiedenis van Nederland. Ook de aard van de eerste bewoning van het land werd onderzocht. Kennis van